

ARCHITEKTURA CMENTARZY JAKO ZAPOMNIANE SACRUM

Wanda Łaguna

Wyższa Szkoła Zawodowa Wszechnica Warmińska w Lidzbarku Warmińskim
e-mail: wanda_l@go2.pl

Streszczenie. W referacie oprócz dyskusji na temat form pojawiających się na polskich cmentarzach szczególnie małych miast i wsi, pokazano również problem historycznych nieczynnych cmentarzy i problematykę ich ochrony i rewitalizacji. Zagadnienia te dotyczą nie tylko cmentarzy katolickich, ale cmentarzy innych wyznań, cmentarzy wojennych i innych.

Można postawić tezę, że o stopniu rozwoju i świadomości społeczeństwa świadczy sposób odnoszenia się do nekropolii, nie tylko tych przeznaczonych dla swoich współwyznawców, ale również do tych, które w historii danego miejsca pozostawiły swoją pamiątkę. W Polskiej przestrzeni zapisane są niechlubne pamiątki bezczeszczenia miejsc pochówku po II wojnie światowej. W wielu miejscowościach nieczynne cmentarze ewangelickie, protestanckie czy żydowskie nadal są w opłakanym stanie.

Problematykę i nurtujące zagadnienia przedstawiono na przykładzie niewielkiego miasta Dzierżonia, zlokalizowanego w odległości 30 km od Malborka w woj. pomorskim, o ciekawej i bogatej historii oraz interesującej lokalizacji, ulokowane u podnóża góry nazywanej Górą Zamkową. Przedstawiono specyfikę rozmieszczenia cmentarzy w strukturze miasta, ich rolę w kształtowaniu przestrzeni oraz problematykę związaną z architekturą cmentarzy historycznych i współczesnych.

Słowa kluczowe: cmentarze, architektura cmentarzy, rewitalizacja cmentarzy

CEL, PRZEDMIOT I METODYKA BADAŃ

Celem badań było ukazanie zaniku roli sacrum w kompozycji założeń cmentarnych zarówno tych już nieczynnych, jak i tych, na których ciągle odbywają się pochówki. Symbole sacrum stały się nieczytelne zarówno w odniesieniu do całego układu, jak i poszczególnych detali architektonicznych i zieleni.

W przeszłości cmentarze były miejscami szczególnymi, lokalizowanymi w ważnej części miasta, w pobliżu miejsc sakralnych. Jak pisze Knercer [2005a], specjalnymi dekretemi ustalano ich wielkość w zależności od wyznania i wielkości parafii. Historyczne cmentarze posiadały swoją specyficzną symbolikę zarówno w formie kompozycji, jak i detalu architektonicznego, jednakże wszystkie elementy poddane były ścisłym regułom projektowania. Rzadko odchodzono od pierwotnego układu cmentarza i reguł rozplanowania nagrobków.

Dbano o właściwe zakomponowanie zieleni i nasadzenia, które powstawały na początku wraz z rozplanowaniem alei i ścieżek.

W XIX w. zmieniły się reguły planowania i zakładania cmentarzy. Ze względów higienicznych przeniesiono funkcję cmentarzy na peryferie miasta [Knercer 2005b].

Peryferyjna funkcja nowych cmentarzy spowodowała również stopniowe zaniechanie tworzenia zwartych układów kompozycyjnych oraz jednolitej formy architektonicznej. Widoczne jest to szczególnie w małych miastach, gdzie tzw. cmentarze komunalne są zaprojektowane wg jednej reguły: równoległych i prostopadłych układów komunikacyjnych, szczelnie wypełnionych nagrobkami, z minimalną ilością zieleni. Można wysnuć hipotezę, że w przyszłości te pozbawione zieleni tereny będą odbierane negatywnie, jako swoiste „betonowe pustynie”.

Trudno odnaleźć na takich cmentarzach spokój i zadumę. W natłoku nagrobków o różnorodnych formach, kolorze i fakturze zagubiło się *sacrum* tak silnie do tej pory powiązane z symbolicznym miejscem cmentarza.

Przedmiotem badań jest niewielkie miasto Dzierzgoń, położone w powiecie Sztumskim około 30 km od Malborka. Miasto rozprzestrzenia się na powierzchni około 3,9 km², rozlokowane na trzech wzgórzach o dużej różnicy poziomów (ok. 20 m), na pograniczu Pojezierza Iławskiego i Żuław Wiślanych. W Dzierzgoniu mieszka zaledwie 5798 osób, ale w granicach miasta mieści się aż 7 cmentarzy, w tym 1 czynny cmentarz komunalny i 6 cmentarzy nieczynnych różnych wyznań [Studium 2003].

W badaniach, szczególną uwagę zwrócono na symbolikę związaną z *sacrum* pojawiającą się nie tylko w postaci znaków sakralnych, ale również w odniesieniu do kompozycji całego układu, doborze materiałów i roślin oraz form architektonicznych.

WYNIKI BADAŃ

Cmentarze lokalizowane wokół miejsca kultu religijnego jako zdegradowane *sacrum*

Najważniejszym i najstarszym cmentarzem w Dzierzgoniu jest cmentarz wyznania rzymskokatolickiego zlokalizowany na wzgórzu św. Anny (fot. 1).

Pierwsza wzmianka o tym miejscu pojawia się w XIV w., materiały archiwalne mówią o kaplicy św. Anny i kulcie z nią związanym. Natomiast sam cmentarz założono na wzgórzu znacznie później, w XVIII w. Zarówno kaplica, jak i cmentarz są wpisane do rejestru zabytków Województwa Pomorskiego [Studium 2003]. Historycznie i kompozycyjnie jest to ważne miejsce Dzierzgonia, zlokalizowane w pobliżu Góry Zamkowej – stanowi drugą ważną dominantę miasta. Jednakże z całej kompozycji historycznego cmentarza, na którym cho-

Fot. 1. Aleja prowadząca na wzgórze św. Anny (fot. własna)

Photo 1. Preserved alley on the Catholic cemetery (photo author)

wano do niedawno jeszcze zmarłych, pozostała tylko aleja wejściowa i kaplica oraz kilka starych nagrobków. Większość drzew znajdujących się na wzgórzu usunięto. Nagrobki są zlokalizowane w dużym nieładzie, niemalże jeden na drugim, wykonane z różnych materiałów o różnych formach (fot. 2).

Pierwotna symboliczna forma cmentarza z interesującą aleją kierującą odwiedzających na wierzchołek wzgórza, gdzie zlokalizowana jest kaplica św. Anny, została zniekształcona poprzez nieprzemyślane rozszerzenie cmentarza. Cmentarz wymaga szeregu działań naprawczych dotyczących zarówno kompozycji i urządzenia zieleni, jak i umocnienia skarpy wzgórza, która w wielu miejscach niebezpiecznie się obsuwa pod naporem nagromadzonych na górze nagrobków.

Stan tego cmentarza jest przykładem, w jaki sposób zarządzano cmentarzami wyznaniowymi i komunalnymi w ostatnich 50 latach w większości miast Polski. Pomimo że nawet prawo kościelne narzucało szereg zasad związanych z planowaniem, urządzeniem i rozszerzaniem cmentarzy, nie mówiąc o tym, jaką rolę miał cmentarz spełniać: „[...] cmentarz należy zorganizować jako teren zielony o założeniu parkowym. Zieleń cmentarna podlega specjalnej ochronie, przy czym sadzenie lub wycinanie drzew może nastąpić tylko w uzasadnionych wypadkach, wynikających z racjonalnego gospodarowania przestrzenią [...]” [Sztafrowski 1986].

Fot. 2. Widok na teren współczesnych pochówków na wzgórzu św. Anny (fot. własna)

Photo 2. View of the area of burials on St. Anne's Hills (photo author)

Do lat 50. XX w. cały zespół tworzył jednolitą kompozycję o wyraźnej symbolice sakralnej. Starsza część cmentarza nadal posiada wiele elementów sakralnych podkreślających specyfikę miejsca. Jednakże późniejsze uzupełnienia w postaci nowych nagrobków doprowadziły do przestrzennej degradacji sacrum w tym miejscu.

Cmentarze nieczynne – sacrum zapomniane i zniszczone

W Dzierzgoniu do cmentarzy mniejszości religijnych należy zaliczyć 2 cmentarze ewangelickie, 1 luterański i cmentarz żydowski.

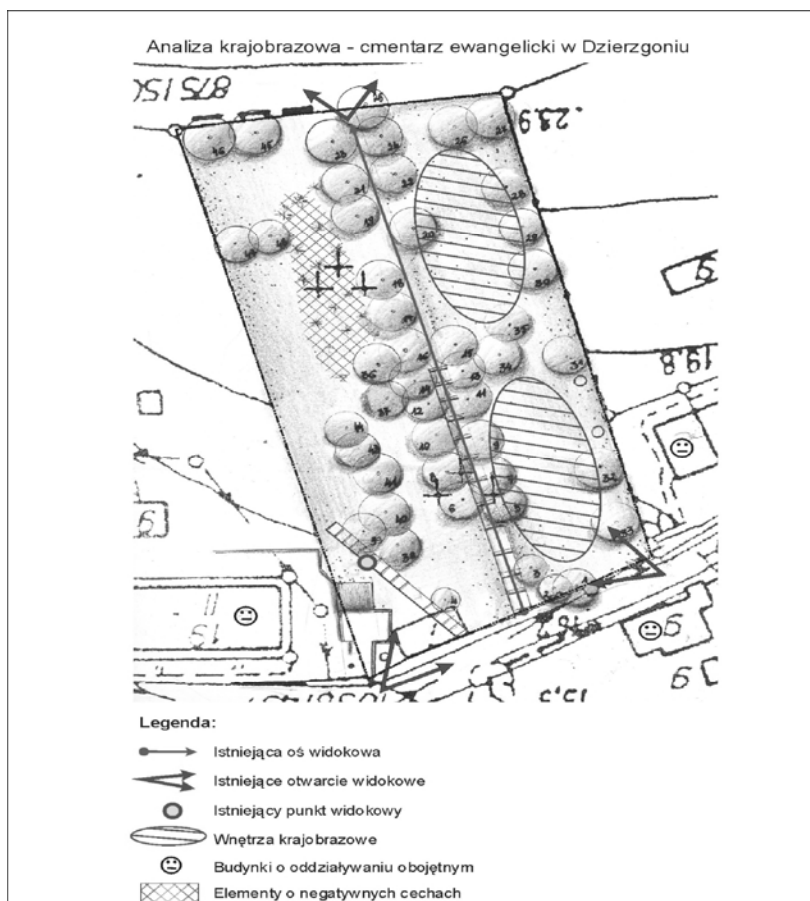
Gmina ewangelicka był dość liczna w Dzierzgoniu, szczególnie w XVIII i XIX w., za czym przemawia liczba i wielkość cmentarzy zlokalizowanych w jednym miejscu, pierwotnie połączonych ze sobą miejscem publicznym, w którym znajdowała się kaplica, później przekształcona na prosektorium. Całość zlokalizowana była w trójkącie pomiędzy ul. Pogodną i Cmentarną. Obecnie cmentarze są od siebie oddzielone, a kaplica cmentarna i tereny wokół niej zostały przekształcone na tereny zabudowy mieszkaniowej i usługowej [Łaguna 2006].

Cmentarz I – przy ul. Pogodnej, założony w XVIII w., jest wpisany do rejestru zabytków Województwa Pomorskiego. Jest zapisany w rejestrze zabytków jako cmentarz, choć tak naprawdę funkcja cmentarna od wielu lat nie istnieje, a forma sacrum, związana z miejscem pochówków, mocno została tutaj zagubiona. Cały cmentarz miał pierwotnie kształt prostokąta, później poszerzono go

o skrzydło w kształcie litery L. Obecnie zachował się tylko pierwotny prostokąt, pozostała część została zagospodarowana na działki budowlane, wybudowano później budynki gospodarcze dla zaspokojenia potrzeb mieszkańców.

Charakterystycznym elementem jest 13 stopni schodów zachowanych do dziś, sięgających do połowy długości cmentarza. Na cmentarz wchodziło się przez stalową bramę z umiejscowionym na niej napisem w języku niemieckim. Cmentarz był nieogrodzony dostępny ze wszystkich stron. Na terenie cmentarza istniał do lat 80. ub. w. budynek grabarza, przeznaczony również na narzędzia.

W wyniku grabieży nie zachowały się żadne nagrobki. Jedynym elementem świadczącym o istnieniu cmentarza są aleje drzew. Cmentarz był otoczony drzewami (klon pospolity), natomiast przez środek prowadziła główna aleja złożona z 13 lip w każdym rzędzie, co pokazuje rysunek 1 [Materiały 2004]. Cmentarz stanowi obecnie przestrzeń publiczną w postaci parku (fot. 3).

Rys. 1. Układ cmentarza ewangelickiego pokazany na analizie krajobrazowej [Materiały niepubl. 2004]

Fig. 1. Layout of the Evangelical cemetery shown against the landscape analysis [non-published materials 2004]

Fot. 3. Park zamiast cmentarza ewangelickiego (fot. własna)

Photo 3. View of the public park organized on the Evangelical cemetery place (photo author)

Zagospodarowanie nieczynnego cmentarza w kierunku zieleni publicznej, parkowej o specyficznym klimacie wydaje się być dobrym kierunkiem zagospodarowania. Sacrum w tym miejscu zostało rozgrabione i jedynie forma parku z zachowaną aleją i starodrzewiem może przypominać o historycznej specyfice tego miejsca. Wątpliwe wydaje się jednak zagospodarowanie części cmentarza na boisko dla dzieci lub ogródki przydomowe, funkcje mocno kontrastujące z poprzednią symboliczną funkcją.

Drugi cmentarz ewangelicki przy ul. Cmentarnej (obecnie Słowackiego) znajduje się w znaczenie gorszym stanie. Był to duży cmentarz założony na planie zbliżonym do prostokąta z częściowo zachowanym starodrzewiem, w którym można wyróżnić centralną aleję lipową. Na cmentarzu zachowało się sporo nagrobków, lecz większość z nich jest zdewastowana. Na uwagę zasługuje metalowy krzyż z czytelnymi napisami znajdujący się przy wejściu do cmentarza – jedyny element świadczący o tym, że było to miejsce związane z sacrum (fot. 4).

Fot. 4. Zachowany krzyż na cmentarzu ewangelickim (fot. własna)

Photo 4. View of the preserved cross on the Evangelical cemetery (photo author)

Wszystkie zachowane nagrobki znajdują się w bardzo złym stanie, a pozostałości po dwóch grobowcach są lokalnymi śmietnikami – wszystkie elementy ozdobne i wartościowe kamienie zostały rozgrabione. Na cmentarzu pozostały duże okazy drzew warte zachowania i pielęgnacji, jednakże są całkowicie zarośnięte samosiewami i zakrzaczeniami. Można tu mówić o zdegradowanej lub wręcz zbeszczeszczonej symbolice sacrum.

Cmentarze historyczne o zachowanej symbolice sacrum

Jedynym przykładem cmentarza historycznego w Dzierzgoniu znajdującego się w dobrym stanie, o czytelnym, zachowanym kształcie i układzie nagrobków, jest cmentarz lutherański zlokalizowany przy ul. Wojska Polskiego z początku XIX w. (wpisany do rejestru zabytków). Kształt cmentarza nieregularny (zbliżony do trójkąta, ze względu na lokalizację w skrzyżowaniu dróg). Cmentarz był ogrodzony kamiennym ogrodzeniem z dwoma bramami. Tradycyjne zakładana zieleń została zachowana. Całość zaprojektowana na planie krzyża. Główna oś

w postaci alei lipowej jest czytelna i biegnie od głównej bramy w kierunku północnym. Nagrobki na cmentarzu są w większości zachowane, chociaż znajdują się w złym stanie technicznym. Przy bramie głównej znajdowało się popiersie Chrystusa wykonane w piaskowcu, które niestety zostało zniszczone.

Cmentarz zadbane, obecnie ogrodzony siatką, niedostępny dla społeczności. Można oglądać go z zewnątrz. Jednakże paradoksalnie ogrodzenie i niedostępność cmentarza spowodowały zachowanie elementów *sacrum* znajdujących się na tym terenie.

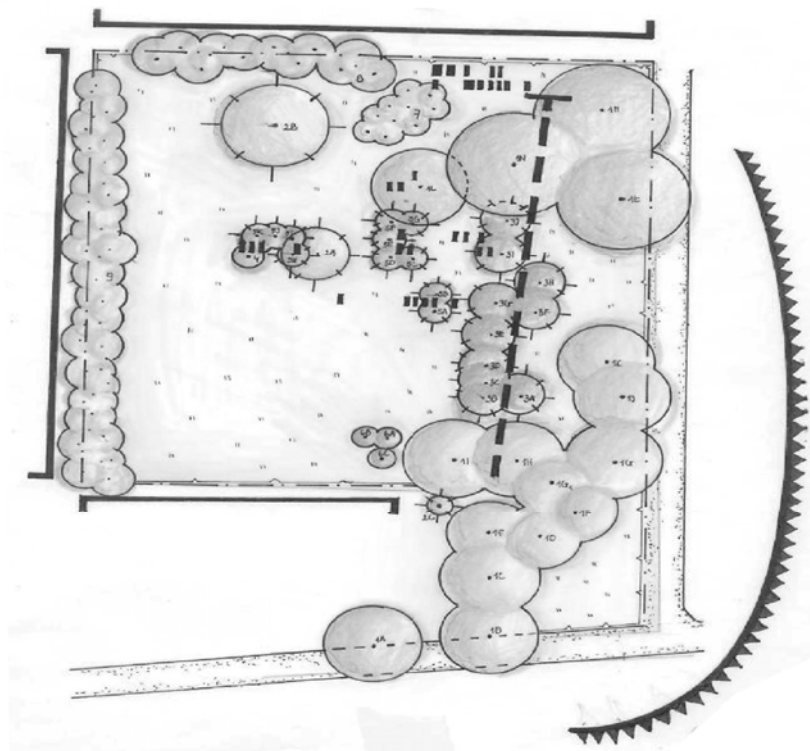
Cmentarze na skraju miasta – zapomniane sacrum

Do cmentarzy zapomnianych i popadających w ruinę można zaliczyć dwa cmentarze zlokalizowane na obrzeżu miasta, w pobliżu kompleksów leśnych. Jednym z nich jest cmentarz żydowski, drugim cmentarz ewangelicki założony po epidemii dżumy.

Cmentarz żydowski zlokalizowany z dala od zabudowy miejskiej przy drodze na Mikołajki Pomorskie jest przykładem cmentarza zapomnianego zarówno przez społeczność miasta, jak i współwyznawców. Gmina żydowska w Dzierzgoniu była nieliczna, traktowana marginalnie, nie posiadała swojej synagogi, cmentarz pozwolono zlokalizować poza ówczesnymi granicami miasta. Obecnie cmentarz jest wpisany do rejestru zabytków województwa pomorskiego. Cmentarz założony na planie prostokąta, otoczony tradycyjnie kamiennym murem, który dodatkowo podkreślają nasadzenia drzew liściastych (lipa) wzdłuż murów. Zachowały się fragmenty centralnego układu z okazałym nagrobkiem (grobowcem) w środku. Główna oś kompozycyjna biegnie od strony drogi w dół, zamykając się na skupisku wyróżniających się okazałych drzew iglastych. Cmentarz w środku raczej był pozbawiony dużych zadrzewień, jedynie szczątkowo pojawiają się żywotniki i inne zakrzaczenia cmentarne, prawdopodobnie jako nasadzenia wtórne. Cmentarz jest zaniedbany i stopniowo zarasta samosiewami i zamienia się w las. Zarówno społeczność lokalna, jak i gmina żydowska zapomniała o tym miejscu.

W pobliżu cmentarza żydowskiego, w bezpośrednim sąsiedztwie zlokalizowany jest cmentarz dla ofiar epidemii dżumy, która nawiedziła Dzierzgoń w XIX w. Cmentarz z przyczyn sanitarnych zlokalizowano poza granicami miasta, wykorzystując teren przy istniejącym cmentarzu żydowskim. Epidemia dżumy spowodowała duże zmniejszenie populacji, szczególnie wśród dzieci. Stwierdzono to na podstawie inwentaryzacji cmentarza i nagrobków [Materiały 2004].

Cmentarz, mimo że został szybko utworzony, posiada swoją kompozycję, którą można jeszcze doczytać po układzie nasadzeń (rys. 2).

Rys. 2. Układ cmentarza po epidemii dżumy pokazany na analizie krajobrazowej [Materiały niepubl. 2004]

Fig. 2. Layout of the cemetery after an epidemic of plague [non-published materials 2004]

W odróżnieniu od innych cmentarzy ewangelickich, układ komunikacyjny jest asymetryczny. Główna oś założenia biegnie prawie równolegle do drogi dojazdowej, podkreślona świerkami i lipami. Na terenie cmentarza zauważalne jest podkreślenie granic cmentarza żywopłotem z głogu.

Nagrobki są w stanie szczątkowym, trudno więc odczytać układ bocznych alei cmentarza. Całość zarasta samosiewami, jest zapomniana i niepielegnowana, wymaga interwencji i uporządkowania.

Cmentarz na skraju miasta – brak sacrum

Obecnie tylko cmentarz komunalny znajdujący się na peryferiach miasta pełni funkcję pochówku. Miejsce lokalizacji tego cmentarza, pomimo położenia peryferyjnego, jest bardzo atrakcyjne. Zlokalizowany na wierzchołku wzgórza, od strony południowej, posiada przepiękną ekspozycję krajobrazową na miasto Dzierżoń i tereny wiejskie. Niestety zabrakło tu inwencji przy wykonaniu założeń kompozycyjnych, łączących miejsce ostatniego spoczynku dla mieszkańców

z układem przestrzennym miasta. Schody wejściowe prowadzące na cmentarz są dobrym początkiem takiej kompozycji, ale zaczynają się w przypadkowym miejscu w pobliżu niezagospodarowanego terenu. Sama kaplica cmentarna i jej forma (lata 70.) pozostawia wiele do życzenia (fot. 5). Brakuje zieleni wysokiej wewnątrz cmentarza, a przede wszystkim założenia zieleni wzdłuż głównych alei. Jedynie na obrzeżach posadzona jest zieleń w postaci krzewów ozdobnych i niewielkiej ilości drzew. Sytuację ratuje niewielki las porastający skarpe wzgórza, na którym cmentarz się znajduje. Brak również nasadzeń na terenie rezerwowym, pozostaje ona jedynie urządzonym trawnikiem.

W niektórych miejscach przy nagrobkach pojawiły się nieregularne nasadzenia w postaci żywotnika. Sprawia to jednak wrażenia dość chaotyczne, tym bardziej że nagrobki różnią się od siebie zarówno kształtem, materiałami, jak i wielkością [Łaguna 2006].

Fot. 5. Widok na kaplicę cmentarną na cmentarzu komunalnym (fot. własna)

Photo 5. View of the cemetery chapel on the municipal cemetery (photo author)

Architektura cmentarzy a sacrum

Podsumowując przeprowadzone badania empiryczne można stwierdzić, że wszystkie cmentarze historyczne znajdujące się na terenie miasta Dzierżoń były zakładane według czytelnej kompozycji (w większości opartej na motywie krzyża). W momencie zakładania cmentarza została założona zieleń podkreślająca układ kompozycji. Dobierano gatunki drzew i krzewów wg symboliki stosowanej w historii poszczególnych wyznań. Dbano również o czytelny układ

nagrobków i alei, nadając detalom architektonicznym specyficzną formę. Elementy architektoniczne były ściśle powiązane z całą kompozycją cmentarza. Obecny stan tych założeń pozostawia wiele do życzenia. Wiele z nich zostało zniszczonych i ograbionych.

Czytelne elementy świadczące o *sacrum* w tych miejscach albo zostały zniszczone, albo znajdują się w bardzo złym stanie.

Cmentarze czynne, współczesne odznaczają się chaotyczną kompozycją i brakiem zieleni. Pozbawienie cmentarzy komunalnych symboliki *sacrum* sprawiło, że miejsce to stało się ubogie w sensie duchowym, pomimo wyrazistych uregulowań prawa wyznaniowego i państwowego, jak pisze Adamowicz [2000]. Brak zieleni spowodował, że stało się również miejscem nieciekawym. Oszczędność miejsca wokół nagrobków i brak zasad kształtowania elementów architektonicznych doprowadził do tego, że miejsce to jest rzadko odwiedzane przez mieszkańców.

PODSUMOWANIE

Przeprowadzone badania można podsumować w kilku ogólnych wnioskach.

1. Zły stan cmentarzy na terenie miasta Dzierżonia świadczy o zaniku potrzeby obcowania z *sacrum* na cmentarzu przez lokalne społeczności;
2. Tereny zarówno nieczynnych, jak i czynnych cmentarzy powinny w strukturze miasta pełnić rolę zieleni urządzonej lub parkowej i spełniać rolę przestrzeni publicznej o specyficznym charakterze związanego z *sacrum*. Jeżeli nie zajmują się nimi gminy wyznaniowe, powinny być objęte opieką ze strony Urzędu Miasta. Niedopuszczalne jest pozostawienie obecnego stanu, gdzie nieczynne cmentarze zamieniają się w śmietnisko lub porastają lasem;
3. Cmentarze znajdujące się w złym stanie należy przekształcić w zieleni urządzonej lub park, a pozostałości po nagrobkach zabezpieczyć, budując pomniki pamięci lub epitafia. Powstała przestrzeń powinna służyć do tzw. rekreacji biernej o charakterze kontemplacyjnym, związanym z symboliką *sacrum* w tym miejscu. Nie są wskazane na tym terenie funkcje rekreacji czynnej, takie jak boiska, place zabaw itp.;
4. Zieleni związana z cmentarzami powinna być objęta programem rewaloryzacji w celu uczynienia pierwotnych symbolicznych kompozycji;
5. Należy zadbać o edukację społeczeństwa odnośnie historii i dziejów miast, w odniesieniu do zróżnicowanego przekroju społeczności i grup wyznaniowych i związanych z nimi cmentarzy, jak również dotyczącą symboliki elementów sakralnych na cmentarzach dotyczącą architektury i zieleni;
6. Należy przedsięwziąć kroki w celu rewaloryzacji i uporządkowania istniejących cmentarzy i ustanowienia stałej opieki nad nimi, w porozumieniu z odpowiednimi grupami wyznaniowymi, szczególnie w odniesieniu do przeprowadzenia działań porządkowych, wycinki drzew, naprawy ogrodzeń itp.;

7. Należy dążyć do przywrócenia rangi ważności miejsca dla cmentarzy czynnych i historycznych poprzez świadome działania w kierunku kształtowania zieleni na czynnych cmentarzach i powiązania ich kompozycyjnie z centrum miasta.

PIŚMIENNICTWO

- Adamowicz L., 2000. Budownictwo sakralne i kościelne. Cmentarze wyznaniowe. [w:] Prawo wyznaniowe, red. H. Misztal, Lublin
- Knercer W., 2005a. Cmentarz w krajobrazie. Olsztyn, maszynopis.
- Knercer W., 2005b. Olsztyńskie nekropolie. Olsztyn, maszynopis.
- Łaguna W., 2006. Rola starych cmentarzy w strukturze małych miast na przykładzie miasta Dzierżonia. [w:] Materiały Konferencyjne Międzynarodowego Seminarium Naukowego pt. Ochrona i użytkowanie zabytkowych parków, ogrodów i cmentarzy i innych form zaprojektowanej zieleni oraz ich promocja w środowisku społecznym. Wyd. SGGGW, Warszawa.
- Materiały niepublikowane Koła Naukowego Architektury Krajobrazu UW-M z Olsztyna z obozu naukowego pt. Pamiętajmy o cmentarzach. Dzierżoń 2004.
- Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta i gminy Dzierżoń. Uchwała Rady Gminy z dnia 30 grudnia 2003 r.
- Szorc A., 1998. Dzierżoń od początku do dni naszych (1248–1998). [w:] Rada Miejska Gminy Dzierżoń.
- Sztafrowski E., 1986. Podręcznik prawa kanonicznego. t. 4, Warszawa.
- Ustawa z dnia 17 maja 1989 r. o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego i 16 czerwca 1991 r. o zmianie ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych.

ARCHITECTURE OF CEMETERIES AS A FORGOTTEN SACRUM

Abstract. Besides discussing the forms emerging in Polish cemeteries, those in small cities and villages in particular, the paper also presents the problem of historical, no more operating cemeteries and the issue of protection and revalorization of those. The said pertains not only to Catholic cemeteries, but also those of other denominations, war cemeteries and other ones.

It can be rightly stated that the degree of development and awareness of the societies is reflected in the way of their attitude to necropolises, not only those destined for the co-religionists, but also ones that have simply left a mark on the history of the place. Polish space includes disgraceful instances of burial places being profaned after World War II. In many cities the evangelical, other protestant or Jewish cemeteries that are no more used are still in a poor shape of repair.

The theme of the paper and the main issues has been presented quoting the example of a small town of Dzierżoń, situated about 30 km from Malbork in the Pomeranian Voivodship (Province). The place, one of rich and interesting history, is nicely located at the foot of a hill referred to as the Castle Hill. Specific features of the layout of the cemeteries in the urban structure, the role they play in the shaping of the space and the problems related to the architecture of historical and modern cemeteries have been presented.

Key words: cemeteries, architecture of cemeteries, revalorization of cemeteries